

ԷՆԵՈԼԻԹԻ ՊՐՈԲԼԵՄԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման կարևորագույն փուլերից մեկը վաղ երկրագործական-անասնապահական տնտեսության և համապատասխան մշակույթի առաջացման ու զարգացման ժամանակաշրջանն է, որի ընթացքում Առաջավոր Ասիայի առավել զարգացած ցեղերն ու ցեղախմբերը հավաքչական, որսորդական թափառաշրջիկ կամ կիսանըստակյաց տնտեսությունից անցան նստակյաց երկրագործական արտադրող տնտեսածեփին:

Առաջավոր Ասիայի որոշակի շրջաններում կատարվող պատմական այս կարևորագույն փոփոխությունները (մ.թ.ա. VIII—VI հազարամյակներ) պայմանավորված էին ինչպես բնական էկոլոգիական բարենպաստ նախադրյալներով, այնպես էլ հասարակական զարգացման միջավայրում ստեղծված իրադրությամբ:

Անցման փուլի (մ.թ.ա. VIII—VI հազարամյակներ) արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների ասպարեզում կատարված առաջընթացը այնքան վիթխարի ու կարևոր էր, որ մեծավաստակ հնագետ Գ. Չայլդը, իսկ այնուհետև այլ հնագետներ այդ փուլը անվանեցին «Նորքարեդարյան հեղափոխություն»:

Տնտեսական մի կացութաձևից մյուսին անցնելը ներպարհակ պրոցես չէ, այն պայմանավորված է որոշակի նախադրյալներով, որոնք իրենց բնութթով, համապատասխանաբար, կարող են բաժանվել երկու խմբի՝ բնական և հասարակական:

Զարգացման այս ընթացքի մեջ կարևոր դեր է խաղում նախ և առաջ աշխարհագրական միջավայրը: Հարուստ բուսական և կենդանական աշխարհի առկայությունը հիմք է դառնում կուլտուրական բույսերի ու ընտանի կենդանիների առաջացման համար:

Հին աշխարհում կուլտուրականացվող բույսերի աճման համար շատ բարենպաստ պայմաններ կային հյուսիսային լայնության 20 և 40 աստիճանների միջև ընկած տարածություններում², որոնց համար բնորոշ է լեռնային լանդշաֆտի արտակարգ տարածությունը, կլիմայի չորությունը, բարձր և տեղական ջերմաստիճանը, երկարատև վեգետատիվ ժամանակաշրջանի և լեռնային հովիտների բարեբեր ալյուվիալ հողերի առկայությունը:

¹ Г. Чайлд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1955, էջ 167—268.

² Н. И. Вавилов, Центры происхождения культурных растений, Л., 1936, էջ 135—

Վայրի հացաբուսերի և ընտելացվող կենդանիների տեսակների գոյության պայմաններում, ինտենսիվ հավաքչական և որսորդական տնտեսության պահանջների, բուսերի ու կենդանիների նկատմամբ տաժաժ նախնական խնամքն ու հոգատարությունը ի վերջո հանգեցնում են երկրագործության ու անասնապահության սկզբնավորմանը:

Նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման շարժիչ ուժերի մեջ վճռական նշանակություն ունեն նյութական բարիքների արտադրության համար օգտագործվող աշխատանքային գործիքները, դրանց ֆունկցիոնալ տարբերությունները, բարդությունները, դրանք օգտագործելու նաև զարգացման բարձր մակարդակի հասած որսորդական հավաքչական տնտեսությունը, բնակչության բավարար խտությունը, տոհմական հասարակության անդամների փոխհարաբերությունների որոշակի ձևերը և նրանց համապատասխանող տոհմա-ցեղային կազմակերպման միավորները:

Այսպիսի բնական և հասարակական գործոնների փոխադարձ ներգործությունը ի վերջո հանգեցնում է տնտեսության նոր տիպի առաջացմանը:

Հնագիտական բազմաթիվ փաստերով այժմ ապացուցված է, որ անցման երկարատև ընթացքը նախնադարյան հասարակության պատմության մեջ ամենից փառ իրագործվել է Առաջավոր Ասիայի լայնածավալ տարածքում, որը իր ավարտին է հասնում մշակութային տարբեր օջախներում մ.թ.ա. VI—IV հազարամյակների ընթացքում³:

Ինչպես հասարակական կյանքի ամեն մի երևույթ, այնպես էլ նստակյաց արտադրող տնտեսության առաջացումն ունի սաղմնավորման, ձևավորման և ավարտի փուլեր, որոնց ներհատուկ տնտեսական և մշակութային օրինաչափությունները բացահայտվում են նշված ժամանակաշրջանի հուշարձանների հնագիտական, հնէակենդանաբանական, հնէաբուսաբանական և երկրի անցյալի բնությունն ու կլիման ուսումնասիրող բազմաթիվ գիտությունների համատեղ ջանքերով:

Արևմտյան Ասիայում երկրագործական տնտեսության ամենավաղ փուլերը ներկայացնող բնակատեղիները՝ Միջերկրականի արևելյան ափերին նատուֆյան մշակույթի հուշարձանները Պաղեստինում (Նրիբոն, նախակերամիկական շերտ, էինան, էլ-վադի, Վադի-Ֆալահ), Իրաքում (Կարիմ-Շահիր, Մալեֆաթ, Զավի-Զեմի-Շանիդար, Զառնո, Սարաբ, Թեփե-Գուրան), Իրանում (Ալի-կոշը, Թեփե-Ասիաբը), Անատոլիայում (Չաթալ-հույուկի ստորին շերտերը), ցույց են տալիս, որ առաջավորասիական բնական միջավայրում նոր՝ երկրագործական տնտեսության կազմավորումը ունեցել է բազմակենտրոն բնույթ, և որ նրա օջախները մինչև մ.թ.ա. 6500—6000 թվականները զարգացել են գրեթե իրարից մեկուսացած⁴:

Այս հնավայրերի ուսումնասիրություններով բացահայտված է հավաքչական տնտեսությունից դեպի արտադրող տնտեսության անցման կայուն էվոլյուցիան⁵:

³ Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Քոռոսյան, Հայաստանի էնեոլիթյան մշակույթի մեկնաբանման հարցի շուրջը, «Երաբեր հասարակական գիտություններ», 1967, № 3, էջ 52:

⁴ В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964, էջ 116—120:

⁵ D. A. E. Garrod. The Natufian Culture: The life and Economy of a Mesolithic people in the Near East. Proceedings of the British Academy, v. XLIII, 1957, p. 216.

Տնտեսության հիմքում ունենալով երկրագործությունը և անասնապահությունը, հին աշխարհի տոհմերն ու ցեղերը ժամանակի կարճ հատվածում հասնում են տնտեսական-մշակութային նոր մակարդակի, որը դրսևորվում է Միջագետքում Թեի-Հասսունա⁶, Թեի-Հալաֆ⁷, Միջերկրականի ափերին Զուլեյլդե, Թեի-Կուրդու, Ռաս-Շամրա⁸, Յումուկ-թեփե⁹ (ստորին շերտեր), կենտրոնական Անատոլիայում Զաթալ-հույուկ, Հաշիլար¹⁰, Իրանում Սիալկ I—II¹¹, Միջին Ասիայում Զեյթուն, Նամազգ I—II¹² և այլ հնավայրերի նյութերով:

Նշված բնակավայրերի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մ.թ.ա. VII—V հազարամյակներում երկրագործությունը մտնում է իր զարգացման հունի մեջ, որի համար բնորոշ է պարզագույն ոռոգման առաջացումը: Վերջին հանգամանքը հաստատվում է նրանով, որ այս դարաշրջանի հուշարձանները հայտնաբերված են արհեստական ոռոգման կարիք ունեցող վայրերում՝ Հյուսիսային Միջագետքի նախալեռնային և տափաստանային շրջաններում, Անտիոքի դաշտում, Կենտրոնական Անատոլիայի Կոնիայի դաշտում: Հենց այս շրջաններն էլ մեծ առավելություններ ունեին անասնապահության զարգացման համար, որը ապահովում էր մսեղեն ու կաթնեղեն սննդի, ինչպես նաև նոր զարգացող արհեստների որոշակի ճյուղերի հումքի պահանջները:

Հատկապես նկատելի են խոշոր եղջերավոր անասնապահության բնագավառում կատարված տեղաշարժերը:

Այս փուլում կայուն նստակյաց երկրագործական-անասնապահական տնտեսության կենտրոնները ներկայանում են որպես խոշոր բազմաշերտ բնակատեղ-բլուրներ, որոնց ստորին հորիզոններին բնորոշ են առանձին կառուցված բնակարանները, իսկ ավելի ուշ ժամանակաշրջանի շերտերին՝ բազմանդամ, մեծ ընտանիքներին պատկանող բազմասենյակ շինարարական

K. M. Kenyon. Jericho and its setting in Near Eastern History, Antiquity, No 120, p 184—195, 1956. Earliest Jericho, Antiquity, No 129, 1959. R. J. Braidwood, B. Howe and oth. Prehistoric investigations in Iraqi Kurdistan, Studies Oriental Civilizations, No 31, Chicago, 1960. R. J. Braidwood and L. S. Braidwood, Excavations in the Plain of Antioch, I. The Earlier Assemblages' Phases. A-J-OLP, LXI, 1960. J. Mellaart, Earliest Civilizations of the Near East, p 18—46, London, 1965. L. Perkins; The Comparative Archeology of Early Mesopotamia, Chicago, 1960.

⁶ S. Lloyd. F. Safar. Tell-Hassuna, Excavations by the Iraqi Government Directorate General of Antiquities in 1943 and 1944. Journal of Near Eastern Studies vol. IV, No4 Chicago, 1945, p 255—289.

⁷ V. Oppenheim. Der Tell-Halaf, Berlin, 1943.

⁸ R. J. Braidwood and L. S. Braidwood. OLP. R. J. Braidwood. The Earliest Village Materials of Syro-Cilicia. P. P, S. 1965 p 72—75.

⁹ J. Garstang. Prehistoric Mersin. Oxford, 1953.

¹⁰ J. Mellaart. Excavations at Catal Hüyük, First, Second and Third Preliminary reports. „Anatolian Studies“, XII, p 41—66, 1962, XIII p 43—104, 1963, XIV p 39—120, 1964; J. Mellaart. „Excavations at Hacilar, First, Second and Third, Fourth Preliminary Reports“. „Anatolian Studies“. VIII, p. 127—156, IX, p 51—65, 1959, X, p. 81—104, 1960, XI p. 39—143, 1961.

¹¹ R. Ghirshman, Foules de Siak, pres de Koshan, Paris, 1938.

¹² В. М. Массон, Новые раскопки на Джейтуе и Кара-тепе. СА, 1962, № 3 և նույնի Средняя Азия и Древний Восток, էջ 17—33.

համալիրները, որոնք երբեմն շրջափակված են պաշտպանական կառույցով (Երիզոն¹³, Հաջիլար¹⁴):

Նորքարեղարյան վաղ փուլի կոպիտ, հասարակ խեցեղենը շատ շուտով իր տեղը զիջում է խնամքով պատրաստված շքեղ և գունազարդ տեսակներին, որոնք վկայում են նախնադարյան խեցեգործական արհեստի մեջ ձեռք բերած բարձր վարպետությունը և թրծման հատուկ վառարանների առաջացումը: Մեծ առաջընթաց են ապրում նաև արհեստի այլ ճյուղերը՝ խսիրագործությունը, մանածագործությունը, կաշեգործությունը և այլն:

Նախնադարյան կարգերի մշակութային-տնտեսական-հասարակական առաջընթացը նպաստում է նաև բարդ համայնական շինությունների և սրբատեղիների հանդես գալուն (Չաթալ-հույուկ¹⁵, Օբեյդ-էրիդու XIV¹⁶): Այս դարաշրջանը աչքի է ընկնում նաև հասարակական կյանքի բարդացմամբ և հարեւան մշակութային շրջանների հետ փոխանակային կապերի ինտենսիվացմամբ:

Տնտեսական կյանքի վերը հիշատակված հասունների հիման վրա վերջնականապես ձևավորվում են վաղ երկրագործական տնտեսության հիմնական ճյուղերը և արհեստների որոշակի բնագավառները:

Նախնադարյան տեխնիկայի ասպարեզում այս շրջանի ամենանշանակալից հայտնագործությունների թվին են պատկանում մետաղահանքի մշակումը, մետաղաձուլության առաջացումը և անիվի օգտագործումը:

Երկրագործության, անասնապահության, մետաղամշակության և այլ արհեստների համընդհանուր զարգացումը ի վերջո հասցնում է ինչքի դիֆերենցիայի ու հասարակական հարաբերությունների է՛լ ավելի բարդացմանը, որի հիման վրա էլ Եգիպտոսում և Միջագետքում համակողմանի նախադրյալներ են ստեղծվում վաղ դինաստիական հարաբերությունների սաղմնավորման և ապա դասակարգային պետությունների ձևավորման համար: Եգիպտոսում մ.թ.ա. IV, իսկ Միջագետքում III հազարամյակներում առաջ են գալիս վաղ պետական կազմավորումներ: Առաջավոր Ասիայի մնացյալ շրջաններում շարունակվում է նախնադարյան զարգացման ավանդական ընթացքը:

Ինչպես վերը նշվեց, Առաջավոր Ասիայում երկրագործական-անասնապահական տնտեսության առաջացումն ու զարգացումը բաղմակենտրոն բնույթ է կրում, որի հիմնական օջախները տեղավորված են Միջերկրականի արևելյան ափին, Կենտրոնական Փոքր Ասիայում, Տիգրիս և Եփրատ գետերի վերին հոսանքներում, Զագրոսի արևմտյան լանջերին, Պարսկական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում և այլուր:

Մշակութային զարգացման նկարագրված փուլերը ներկայացնող օջախները համարյա բոլոր կողմերից շրջափակում են Հայկական լեռնաշխարհը, որն իր բնակլիմայական առանձնահատկություններով առանձնապես շէր տարբերվում վերը հիշատակված տարածքներից: Հայկական լեռնաշխարհի լայնա-

¹³ K. M. Kenyon, *Earliest Jericho*, Antiquity, vol. XXXIII, No129, p 5—9.

¹⁴ J. Mellaart, *Excavations at Hacilar*, Anat. St. v. X, p 98—104.

¹⁵ J. Mellaart, *Excavations at Catal Hüyük*, Anat. St. v. XIII, p 43—104; 1963 and Anat. St. v. XIV, p 39—120, 1964.

¹⁶ E. Porada, in W. Ehrich's Book, *Chronologies in Old World Archeology*, p 149, London, 1965.

ծավալ տարածքի վրա վերջին տարիներս հայտնաբերվել ու մասամբ հետախուզվել են երկրագործական-անասնապահական տնտեսության առաջացումը, դարգացումն ու ավարտը ներկայացնող մի շարք բնակատեղիներ, որոնց նախնական ուսումնասիրությունները, թեպետ սակավ, այնուամենայնիվ, նոր նյութ են տալիս պնդելու, որ մեր երկիրը անցել է նախնադարյան արտադրող տնտեսության դարգացման առաջավոր ասիական ուղիներով:

Երկրագործական-անասնապահական կյանքի առավել զարգացած փուլերը ներկայացնող հուշարձանները ծածկում են լեռնաշխարհի գետահովիտներն ու դաշտավայրերը բավականին խիտ ցանցով: Նրանք հաստատում են, որ բացի Առաջավոր Ասիայի վերը հիշատակված շրջաններից, Հայաստանը ևս պատմական հեռավոր անցյալում զբաղեցված է եղել երկրագործ-անասնապահ ցեղերով, որոնց թողած նյութական արտադրության մնացորդների ուսումնասիրությունը մեծապես օգնում է առաջավոր ասիական մի խոշոր, ինքնուրույն մշակութային օջախի դարգացման պատմական ընդհանուր օրինակափությունների և ներհատուկ գործոնների բացահայտմանը:

Արարատյան հովտում Կղզյակ-Բլուր, Մաշտոցի բլուր, Տերտերի ձոր¹⁷ վաղ երկրագործական ժամանակաշրջանին վերաբերող բնակատեղիների սակավ հրատարակված հետաքրքիր ու արժեքավոր նյութերի, կանոնավոր համակարգման և որոշակի շերտագրական հատկացումների չինթարկվելու հետևանքով, առայժմ հնարավոր չէ ուրվագծել Հայկական լեռնաշխարհի վաղ երկրագործական մշակույթի քիչ թե շատ մանրամասն ու կապակցված պատկերը:

Արևմտյան Հայաստանում (բացի Վանի ավազանից) հայտնաբերված նյութերը մակերեսից են հավաքված և լավագույն դեպքում կարող են ունենալ սոսկ ուղեցուցային նշանակություն:

Չնայած նման վիճակին, մ.թ.ա. VI—IV հազարամյակների հնավայրերի նյութերը որոշ հնարավորություն են տալիս լեռնաշխարհի նորքաբնդարյան և հետագայում նաև պղնձեքարեդարյան մշակույթի տեղի ու դերի պարզաբանման գործում:

Վանա լճի ափին՝ Շամիրամալթիի, Խարբերդ-Մալաթիայի շրջաններում՝ Հինձորի, Արգուվանի, Քյուլուկի, Հեքիմխանի, Արարատյան դաշտում նախկինում հայտնի և մեր կողմից հետախուզված Ծաղկունքի և Վ. Խաթունարի¹⁸ բնակատեղիների նյութերի ուսումնասիրությունները ակնառու կերպով ցույց են տալիս, որ լեռնաշխարհի վաղ երկրագործական տնտեսության զարգացման ընթացքը իր տարբեր արտահայտություններով նմանվում է հին արևելքի ու Կովկասի նախնադարյան զարգացման համապատասխան աստիճաններին:

Այս մասին են վկայում հյուսիս միջագետքյան Հասսունա, վաղ-Հալաֆյան բնորոշ խցեղենի ու աշխատանքային գործիքների որոշակի տեսակների հայտնաբերումը Հայաստանի հնավայրերի համապատասխան շերտերում (քարե բրդենք, ցեփված քարե գործիքներ և այլն): Բացի այս, Վ. Խաթունարի, Ծաղկունքի նյութերը ու Շամիրամալթիի շերտագրական տարբերությունները դրսևորում են տնտեսական զարգացման փուլերի փոխանցման այնպիսի

¹⁷ Ս. Սարգսյան, Նախնադարյան համայնական հասարակարգը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 138—150:

¹⁸ Վ. Խաթունարի և Ծաղկունքի նյութերը պահվում են էջմիածնի զավառագիտական թանգարանում:

առանձնահատկություններ, որոնք դիտված են Կիլիկիայում, Անտիոքի դաշտում ու Հյուսիսային Միջագետքում: Այս նյութերը օգնում են նաև տեղական մշակույթի յուրահատկությունների ճանաչմանը, որի հետևանքով ավելի պարզ է դառնում Առաջավոր Ասիայի վաղ երկրագործական շրջաններից մեկի տնտեսական մշակութային ու հասարակական կյանքի պատկերը:

Հայկական լեռնաշխարհի հնավայրերի ուսումնասիրությունը, բազմաշերտ բլուր բնակատեղիների շերտագրական տարբերությունների (Շամիրամալթի) առկայությունը հիմք են տալիս մտածելու, որ այստեղ նորքարեդարյան տնտեսության հիման վրա բարձրանում էին պղնձեքարեդարյան ժամանակաշրջանի տնտեսությունն ու մշակույթը, ինչպես այդ դիտվում է առաջավորասիական մի շարք հուշարձաններում:

* * *

Երկրագործական-անասնապահական տնտեսության ու մշակույթի զարգացման պղնձեքարեդարյան (էնեոլիթյան) կոչված փուլը ընդգրկում է նախնադարյան պատմության նորքարեդարյան և վաղ բրոնզի դարաշրջանների միջև ընկած ժամանակահատվածը, որի ընթացքում իրենց վերջնական կազմավորման են հասնում նստակյաց վաղ երկրագործությունն ու անասնապահությունը, սկսվում և ձևավորվում է մետաղամշակությունը: Հասարակական երևույթների առաջընթացի տեսակետից այս դարաշրջանը նշանավորվում է հայրիշխանական հարաբերությունների ձևավորմամբ և խոշոր էթնիկական միավորումների առաջացմամբ:

Արտադրող տնտեսության նախորդ փուլերում փորձով ու երևույթների ճանաչման շնորհիվ հայտնագործված հողագործության պարզունակ ձևերի փոխարեն, պղնձեքարեդարյան էպոխայում լայն թափ է առնում արհեստական ոռոգման վրա հիմնված բրջային երկրագործությունը, որը հսկայական ազդակ է դառնում հասարակության անդամներին սննդի կայուն պաշարով ապահովելու գործում:

Շտափելի են նաև անասնապահության բնագավառում կատարված փոփոխությունները: Եթե նախորդ փուլերում անասնապահական տնտեսության մեջ գերակշռում էին մանր եղջերավոր կենդանիները, իսկ հասարակության անդամների մասի պահանջի պակասը լրացվում էր որսով, ապա այստեղ խոշոր ու մանր ընտանի կենդանիների ավելացման հետևանքով որսորդությունը ինչ-որ չափով կորցնում է իր նախկին նշանակությունը: Կայուն զարգացման ուղի բռնած անասնապահությունը ապահովում է տեղաբնակների մսի, կաթի, բրդի, կաշվի և այլ մթերքների պահանջները:

Տնտեսության վերը նշված ճյուղերի զարգացման հետ միասին հանդես է գալիս մի նոր բնագավառ՝ մետաղամշակությունը, որով սկիզբ է դրվում տնտեսական ու մշակութային կյանքի այն մեծ առաջընթացին, որը կոչվում էր պատմական տարբեր տարածքներում, որոշակի հասարակական-տնտեսական պայմանների առկայությամբ հիմք է դառնում քաղաքակրթության առաջացման համար:

Պղնձեքարեդարյան մշակույթի զարգացումը տարբեր կոլտուր-պատմական շրջաններում ընթացել է ոչ միատեսակ, սակայն որպես նախնադարյան հասարակության պատմության զարգացման այս փուլին հատուկ երևույթ, ամենուրեք այն ուղեկցվել է տնտեսական ու հասարակական կյանքի նման

կամ զուգահեռ երևույթներով: Այս մասին են վկայում Սովետական Միության հարավային շրջաններում ու Առաջավոր Ասիայում լայն տարածում գտած ալնպիսի պղնձեքարեդարյան մշակույթներ, ինչպիսիք են Միջին Ասիայում՝ Անաույանը, Ուկրաինայում, Մոլդավիայում՝ վաղ Տրիպուլյանը, Հյուսիսային Կովկասում՝ Սերոբեկովյանը, Հյուսիսային Միջագետքում՝ Հալաֆյան, Օբեյդյան մշակույթները և այլն:

Անդրկովկասում և Հայկական լեռնաշխարհում վերջին տարիներս կատարված հնագիտական հայտնագործությունների միջոցով ապացուցվում է, որ մ.թ.ա. III հազարամյակի «Քուտ-Արաքսյան էնեոլիթ» կոչված մշակույթը իրականում արտացոլում է ոչ թե պղնձեքարեդարյան փուլի, այլ վաղ բրոնզի դարաշրջանի պատմական զարգացման ընթացքը¹⁹:

* * *

Հայկական լեռնաշխարհում «Քուտ-Արաքսյան էնեոլիթ»-ին նախորդող ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությունը երկար պատմություն չունի. նրա տարածման սահմանների, բնորոշ առանձնահատկությունների մասին կղած գիտելիքները կուտակվել են բացարձակապես վերջին տասնամյակում՝ այս տերիտորիայի վրա բացված նոր և չափազանց հետաքրքիր մի քանի բնակատեղիների ուսումնասիրություններով:

Հավաքված նյութերի ներկա վիճակը անշուշտ չի կարող սպառնչ կերպով ներկայացնել Հայաստանի պղնձեքարեդարի տնտեսության, մշակույթի ու հասարակական երևույթների պատկերը, սակայն նրանցով կարելի է նախնական պատկերացում կազմել պատմական այդ մեծ դարաշրջանի մշակույթի ակունքների, զարգացման ընթացքի ու նրա ընդերքում սկիզբ առնող նոր մշակութային և հասարակական երևույթների մասին, որոնք հետագայում իրենց դարգացումն են ապրում վաղ բրոնզի դարաշրջանում:

Պղնձեքարեդարյան ժամանակաշրջանի մշակույթի հուշարձանները Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված են դաշտերում և գետահովիտներում, որոնք հանդես են գալիս ինչպես բազմաշերտ բլուր-բնակատեղիներում, այնպես էլ առանձին միաշերտ բնակավայրերի ձևով:

Արարատյան հովտում, Նախիջևանի Քյուլ-թափա I, Թեղուտի, Աղջաղալա, Աղստե գետի ափին Շոմու-թեփե, Մողան-Ղարաբաղի տափաստանի, Վանի ավազանում, Շամիրամալթիի, Խարբեր-Մալաթիայի շրջաններում Քյուլուկի, Հինձորի, Իսակի, Արգովանի, ինչպես նաև Մշո դաշտում հայտնաբերված հնավայրերի նյութական արտադրության մնացորդների հավաքածուները բավարար նյութ են տալիս լեռնաշխարհի պղնձեքարեդարյան մշակույթի տարածման սահմանների, տեղական ներքին առանձնահատկությունների, այլ մշակութային տարածքների զարգացման պղնձեքարեդարյան փուլի հետ ունեցած ընդհանրությունների և Առաջավոր Ասիայի կենտրոնների հետ եղած կապերի նախնական ճանաչման համար:

Հնավայրերի բնա-աշխարհագրական տեղաբաշխումը Արարատյան դաշտում և այլուր դիտվող հին գետահունների ցանցի վրա հիմք է տալիս պնդե-

¹⁹ Мартirosjan, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, էջ 24—27. Է. Խաճեղյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, 1967, Երևան: С. Burney, նշվ. աշխ., չէ 167—174: W. Ehrlich, նշվ. աշխ., էջ 117:

լու, որ այստեղ ևս երկրագործութիւնը զարգացել է գերազանցապէս արհեստական ոռոգման միջոցով: Երկրագործական գործիքների որոշ տիպերի (հարվածող ոսկրե ու քարե բրիչներ, ծանրոց կախիչներ) տակալութիւնը կարծես կապում է արհեստական ոռոգվող հողատարածութիւնների մշակման հետ: Պատահական չէ, որ այս դարաշրջանի բնակավայրերում հանդիպում են ցորենի ու գարու կուտուրականացած տեսակներ (Նախիջևանի Քյուլ-թափա, Շումու-թեփե, Թեղուտի բնակատեղի):

Որոշ բնակավայրերում (Շումու-թեփե, Թեղուտ) գտնված հացահատիկների մնացորդները ածխացած չեն և դժվարութեամբ են ենթարկվում տեսակային դասակարգման: Սակայն նրանց արտակարգ առատ գոյութիւնը հաստատվում է օգտագործված աղյուսների կավաշաղախի մեջ փտած մնացորդների առկայութեամբ:

Թե ինչ եղանակով է կատարվել ցանքը, որոշակի ասել առայժմ դժվար է, սակայն ելնելով մեր նյութերից ու Շենգավթի պեղումներով հայտնաբերված ցորենի ու գարու մնացորդներից, թվում է, որ պղնձեքարեղարում ևս վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանի նման կատարվել է հացահատիկի խառը ցանք: Նստակյաց երկրագործական կյանքի հաստատ ապացույցներ են նաև երկրագործական մթերքների մշակմանը, պահեստավորմանը ծառայող աշխատանքային գործիքները, պահեստ-հորերի ու մեծ կարասների առկայութիւնը Թեղուտում, Շամիրամալթիում, Շումու-թեփեում, Նախիջևանի Քյուլ-թափայում: Անշուշտ լիմանային պարզունակ երկրագործութիւնը չէր կարող բավարարել տնտեսութեան զարգացման պղնձեքարեղարյան մակարդակի վրա կանգնած տեղաբնիկների սննդամթերքի պահանջները:

Պղնձեքարեղարյան տնտեսութեան ամենաբնորոշ կողմը, որով և նա տարբերվում է իր նախորդ փուլերից, մետաղագործութեան ուղեբնակորումն ու զարգացումն է: Առաջավոր Ասիայում կատարված հնագույն մետաղների գյուտերը վկայում են, որ մետաղամշակութիւնը իր վաղագույն արտահայտութիւնն ունի դեռևս նորքարեղարյան բնակատեղիների վաղ շերտերում (Չաթալ-հուլուկ²⁰, Չայոնու թեփեզի²¹):

Հայկական լեռնաշխարհի մետաղահանքերով հարուստ շրջանները դուրս չեն մնացել մետաղամշակութեան առաջավորասիական ընդհանուր զարգացումից: Պատահական չէ, որ Հայաստանի հնավայրերի դեռևս շատ քիչ շոշափված շերտերը հնագույն մետաղների այնպիսի օրինակներ են տալիս, որոնք վկայում են նախնադարյան տնտեսութեան այդ կարևոր ճյուղի մասին:

Թեղուտում, Շամիրամալթիում, Նախիջևանի Քյուլ-թափա I-ում հայտնաբերված մետաղյա առարկաներով ու նրանց ուսումնասիրութեան արդյունքներով հաստատվում է, որ Հայաստանում պղնձի մշակումը ունեցել է ավելի վաղ փուլեր: Մ.թ.ա. IV հազարամյակում արդեն գոյութիւն է ունեցել մետաղաձուլութիւն, որն արդեն իսկական մետաղամշակութեան սկիզբն է:

²⁰ J. Mellaart, Excavations at Catal Hüyük; Anat. St. v. XIV, 1964.

²¹ Բնակատեղիի դաշտային հետազոտութիւնները կատարել է Ռ. Զ. Բրադվուդը, սակայն արդյունքները դեռևս լրիվ չեն հրապարակված, ուշագրավ են ուսումնասիրողի անհատական դիտարկումները և մինչևեցեղագործական շերտերի համար ստացված ռադիո-ածխածնային մեթոդով թվագրման արդյունքները: Այդ շերտի գոյութեան համար ստացված է 8500 տարի մ.թ.ա.: Բնակավայրի մետաղե նյութերին անդրադարձել է նաև Ե. Զերնիկը, իր «Первые металлы планеты» հոդվածում («Наука и жизнь», 1968, № 7, էջ 33—37):

Թեղուտի հնավայրի մետաղների բաղադրության անալիզները ապացուցում են, որ մ.թ.ա. IV հազարամյակում Արարատյան դաշտի տեղաբնակները արդեն յուրացրել էին մկնդեղային բրոնզի ստացման այդ ժամանակի համար շատ բարդ պրոցեսը:

Տնտեսության վերը հիշատակված ճյուղերին զուգահեռ Հայաստանում դարգանում է նաև կավագործությունը, ջուլհակությունը, խսիրագործությունը և այլն: Վերջինների ապացույցները ներկայանում են կավամանների վրա եղած գործվածքի ու հյուսվածքի դաջվածքների ձևով:

Թեղուտում, Նախիջևանի Քյուլ-թափայում, Աղստեի հովտում բացված բնակարանների մնացորդները պատկանում են կլոր հատակագծով աղյուսաշեն և կավաշեն փոքր տրամագիծ ունեցող առանձին կացարանների, որոնց կից կառուցված են եղել նույնպես կլոր հատակագծով պահեստ-հորերը: Խնցեղեն առարկաների համար բնորոշ է հարդախառն և ավազախառն կավաշաղախը, որը թրծելուց հետո ստացել է դեղին, կարմիր, սրճագույն երանգներ: Նրանց վրա երբեմն առկա են գունազարդման հետքեր, որոնք արված են կոկիչով կամ վրձինով:

Լեռնաշխարհի պղնձեքարեդարյան ժամանակաշրջանի բնիկները փոխանակային կապերի մեջ են եղել Առաջավոր Ասիայի ու Հալաֆյան և հյուսիսօրենյան մշակութային կենտրոնների հետ:

Դրանց արգասիքն է Թեղուտում, Վ. Խաթունարիսի բլուր-բնակատեղիում, Քյուլ-թափայում, Շամիրամալթիում, Խարբերդ-Մալաթիայի շրջաններում միջագետքյան խեցեղենի նմուշների առկայությունը:

Անդրկովկասում և Հայկական լեռնաշխարհում վաղ բրոնզեդարյան «Փոռ-Արաքսյան էնեոլիթ»-ին նախորդած ժամանակաշրջանի մշակույթի ուսումնասիրությունը վաղուց չի սկսված: Արարատյան դաշտում առաջին կանոնավոր ուսումնասիրության ենթարկված հուշարձաններից մեկը Նախիջևանի Քյուլ-թափա բնակատեղիի I շերտն է, որն ունի 8,3 մ հզորություն:

Անդրկովկասի անցյալի մշակույթի այդ հոյակապ հնավայրում բացված շինարարական մնացորդները, աշխատանքային գործիքներն ու նյութական արտադրության այլ մնացորդները ցույց տվեցին, որ այստեղ մ.թ.ա. III հազարամյակի մշակույթին նախորդել է մեկ այլ, մինչ այդ անհայտ մշակույթ:

Պղնձեքարեդարյան ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության ընթացքում բացված հնավայրերից ուշագրավ են նաև պատմական Գանձակի շրջանում, Ղազախ քաղաքից 3 կմ արևմուտք, Աղստե գետի ձախ ափին 1958 թ. հայտնաբերված բնակավայրերը, որոնց ստորին հորիզոնների կացարաններն ու նրանցում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդները, սերտ համադրություններ ունենալով Նախիջևանի Քյուլ-թափայի I մշակույթի հետ, որոշակիորեն նպաստում են պղնձեքարեդարյան տնտեսության ճանաչմանը²²:

Առանձնապես ուշագրավ են ՍՍՀՄ ԳԱ Հնագիտության ինստիտուտի և Ադրբեջանական ՍՍՀ Պատմության ինստիտուտի միացյալ հնագիտական արշավախմբի աշխատանքները Մուղան-Ղարաբաղի տափաստանում: Աշխա-

²² И. Г. Нариманов, Г. С. Исмаилов, Акстафачайские поселения близ города Казах, СА, 1962, № 4, էջ 159—169.

տանքների ընթացքում հայտնաբերվել են շուրջ 8 բլուր-բնակատեղիներ, որոնց մակերեսից հավաքած նյութերը արշավախմբի ղեկավար, մեծավաստակ հնագետ Ա. Ա. Իսսահանը վերագրել է Քուտ-Արաքսյան մշակույթին նախորդող ժամանակաշրջանին²³:

Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանին պատկանող հետաքրքիր հնավայրեր են հայտնաբերված լեռնաշխարհի հյուսիսային սահմաններում (Շուշավերի մոտ), որոնց ուսումնասիրությունները կատարել է Վրաստանի ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արշավախումբը²⁴:

Հայկական լեռնաշխարհում ուսումնասիրության առարկա դարձած ժամանակաշրջանի լավագույն հուշարձաններից է Վանա լճի արևելյան ափին գտնվող Շամիրամալթիի (Տիլկի-թեփե) բազմաշերտ բլուր-բնակատեղին: Նրա հնագիտական արժեքը ոչ միայն այն է, որ նա լեռնաշխարհում ամենից վաղ հայտնաբերված է համեմատաբար լավ ուսումնասիրված է, այլև այն, որ նա կարող է լինել Հայաստանի պղնձեքարեդարյան մշակույթի տարբեր փուլերի տնտեսության ներքին ու արտաքին աշխարհի հետ ունեցած մշակութային կապերը դրսևորող հուշարձան:

Բնակավայրի ուսումնասիրությունը սկսվել է դեռևս անցյալ դարի վերջերին, գերմանացի գիտնական Վ. Բելթի կողմից: Նա իր հավաքած նյութերը վերագրում է նորքարեդարին²⁵:

Վ. Ս. Զենին 1927 թ. Բեռլինի Թանգարանում եղած Շամիրամալթիի նյութերի վրա նոր ուսումնասիրություն է կատարում, որտեղ նա Շամիրամալթիի մշակույթը և հատկապես նրա վերին շերտը վերագրում է վաղ խեթական ժամանակաշրջանին²⁶:

Ավելի ուշ, 1931 թ., Խ. Սամվելյանը լայն կերպով օգտագործելով Զենինի հոդվածը, բնակավայրի նյութերը դասակարգելով ըստ տեսակների, ամբողջ հնավայրը վերագրում է նորքարեդարի ժամանակաշրջանին:

Շամիրամալթին հետախուզության են ենթարկել նաև Բ. Բեյլին²⁷, Կ. Բիտտել²⁸: Վերջին տարիներս հնավայրի մշակույթի շերտագրական հարցերին իրենց աշխատություններում անդրադարձել են Զ. Բարնեյ²⁹, Լ. Պերկինս³⁰, Բրայդվուդ³¹, Մեյլաարտ³², ինչպես նաև սովետական ուսումնասիրողներ Ա. Ա. Իսսահան³³, Մ. Մ. Մասսոն³⁴, Մարտիրոսյան³⁵ և այլք:

²³ А. А. Иессен, Из исторического прошлого Милско-Карабахской степи, МИА, № 125, 1965, էջ 10—17.

²⁴ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа, Л., 1970, стр. 21—34.

²⁵ W. Belck, Zeitschrift für Ethnologie, Verhandlungen, 1902.

²⁶ V. A. Jeany, Schamiramalti. Praha, Zeitschrift, XIX էջ, 289—304.

²⁷ E. B. Reily, Tilkitiderek K. Kazilar, 1937. Turk tarih. IV, 1940, էջ 145—178.

²⁸ K. Bittel, Archeologische Funda aus der Turkey. 1934, 1938, 1939.

²⁹ C. Burney, Նշվ. աշխ. էջ 161.

³⁰ L. Perkins. CA. E. M., էջ 43.

³¹ R. Braidwood and Howe. Նշվ. աշխ., էջ 33—34.

³² J. Meilaart, Earliest Civilizations... էջ 125.

³³ А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тыс. до н. э., Краткие сообщения, № 93, էջ 10—13.

³⁴ В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, էջ 238—240.

³⁵ Հ. Մարտիրոսյան, Բ. Քարայան, Նշվ. աշխ. էջ 56:

վերջնական ուսումնասիրություններով այժմ արդեն լուծված են Շամիրամավթի մշակույթի շերտագրական ու հնագիտական հավաքածուի ամբողջական պատկանելության հարցերը:

Հայկական լեոնաշխարհի արևմտյան հատվածում պղնձեքարեդարյան բնակատեղիներ է հայտնաբերել նաև Անկարայի բրիտանական հնագիտական ինստիտուտի երթուղային արշավախումբը, որը ղեկավարել է Չ. Բարնեյը³⁶: Արշավախմբի հայտնաբերած բնակատեղիները տեղավորված են խարբերդ-Մալաթիայի շրջաններում ու Մշո դաշտում: Հատկանշական է, որ ինչպես այս ուսումնասիրության, այնպես էլ Շամիրամավթի ու Արարատյան դաշտի բնակատեղիներից հավաքված հնագիտական հավաքածուների մեջ գոյություն ունեն հյուսիսմիջագետքյան խեցեղենի նմուշներ, որոնք արգասիք են այդ շրջանների հետ լեոնաշխարհի բնիկների ունեցած կապերի:

Առաջադրված այն թեզը, որ Տավրոսի լեոնաշխարհի բնական պատենը է հղել Միջագետքի ու լեոնաշխարհի մշակույթների միջև, նորահայտ նյութերով չի հաստատվում: Զիշտ է Չ. Բարնեյը, որ Հալաֆյան, Օբեյդյան մշակույթների նմուշների առկայությունը համարում է Հայկական լեոնաշխարհի գետահովիտներով իրականացած կապերի արդյունք:

Հայկական լեոնաշխարհի մ.թ.ա. IV հազարամյակի մշակույթի մեջ հարդախառն խեցեղենի և իրանական սարահարթի հուշարձաններում հանդիպող խեցեղենի տեխնիկական նմանությունների վրա հենված այն տեսակետը, որ IV հազարամյակում լեոնաշխարհը ծածկում են իրանական սարահարթի ցեղերը³⁷, ճիշտ չէ: Ավելի հավանական է թվում, որ հարդախառն խեցեղեն պատրաստելու տեխնիկական հնարանքը լեոնաշխարհ է թափանցել այն վայրերով ու այն ճանապարհներով, որտեղով ավելի վաղ ժամանակաշրջաններում ներթափանցել է Հալաֆյան մշակույթը:

Հետևելով լեոնաշխարհում հայտնաբերված պղնձեքարեդարյան մշակույթի հնավայրերի աշխարհագրական տարածվածությանը, մենք տեսնում ենք, որ նրանք տեղավորված են լեոնաշխարհի այն մասում, որտեղ ամենից բարենպաստ պայմաններ կային վաղ երկրագործական տնտեսության համար: Նրա սահմանները մոտավորապես համընկնում են այն տարածքի հետ, որը մ.թ.ա. III հազարամյակում ծածկվում է վաղբրոնզեդարյան մշակույթով:

Հայաստանի պղնձեքարեդարյան մշակույթի տառամասիրության գործին մեծապես նպաստում են ոչ միայն բուն հայաստանյան հնավայրերի նյութերը, այլև լեոնաշխարհը շրջապատող մշակույթային տարածքներում հայտնաբերված Չաթալ-հույուկ³⁸, Հաջիլար³⁹, Սակչի-Գյոզ⁴⁰ Անատոլիայում, Յումուկ-թեփեն⁴¹ Կիլիկիայում⁴¹, Թաս-Շամրա, Ջեբել-Ի, Թաբարաէլ-համամ⁴², Երիբոն⁴³, Պաղեստինում, Թեփե-Սիալկ-III⁴⁴, Գեոյ-թեփե-M⁴⁵, Պիլիկ-թեփե՝

³⁶ C. Burney, նշվ. աշխ. էջ 159, 161.

³⁷ A. A. Нессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тыс. до н. э. КСИИ. вып. 93, 1963, էջ 13.

³⁸ J. Mellaart, նշվ. աշխ., Anat. St. v. XII—XIII—XIV.

³⁹ Նույնի, նշվ. աշխ., Anat. St. v. IX—X—XI.

⁴⁰ K. Bittel, Prehistorische Forschungen in Klen Asin, Istanbul, 1936, էջ 10—12.

⁴¹ J. Garstang, Prehistoria Mersin; Oxford, 1953.

⁴² R. J. Braidwood, and L. S. Braidwood, OIP V LXI.

⁴³ K. Kenyon, Esrllest Jericho, Antiquity. No126, 1959.

⁴⁴ R. Ghirshman, Foules de Stalk, v. I, Paris, 1938.

⁴⁵ B. Brown, Excavations in Azarbaijajae, London, 1948.

Իրանում⁴⁶, Հասսունան⁴⁷, Թել-Հալաֆ⁴⁸, Թեփե-Գավրան⁴⁹ Իրաքում⁵⁰, ինչպես նաև Հյուսիս-արևմտյան Կովկասի, Ադլերի շրջանի⁵¹ ու Միջին Ասիայի Ջեյթուն⁵², Գեոկուրի Օազիսի հնավայրերը⁵³, Յարիմ-Թեփեն⁵⁴ Իրաքում⁵⁵։

Սրանք իրենց մշակութային դրսևորումներով չկրկնելով միմյանց, ներկայացնում են կուլտուր-տնտեսական միևնույն մակարդակի տարբեր հուշարձաններ։

Առաջավոր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի նյութական արտադրության տարբեր ճյուղերի արգասիքների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այս ժամալում միջավայրում զատորոշվող մշակութային մեծ օջախների տնտեսական զարգացման տեղանքները, ուղիներն ու մակարդակը ընդհանուր են, չնայած որ մշակութային արտահայտության ձևերը որոշակիորեն սահմանազատվում են իրարից։

Ուսումնասիրողները գտնում են, որ միջագետքյան տեքստերում հիշատակված խուրրի-Սուբարիների ցեղերը մ.թ.ա. IV—III հազարամյակներում զբաղեցնում էին Փոքր Ասիան, Հայաստանը և Հյուսիսային Միջագետքը, քանի որ խուրրիական տեղանունները, անձնանուններն ու այլ բառեր տարածված են եղել նշված երկրներին վերաբերող գրավոր աղբյուրներում⁵⁶։

Առաջավոր Ասիայում խուրրիական ցեղերի IV—II հազարամյակներում տարածման սահմանների մասին են վկայում նաև սովետական արևելագետների վերջին տարիների ուսումնասիրությունները, որոնցով նախնականորեն ուրվագծվում է խուրրիական տեղանունների և այլ բառերի տարածման սահմանները, որոնք մոտավորապես համընկնում են Հալաֆյան մշակույթի սփռվածությանը⁵⁷։

Այս փաստերը, թեև ոչ բավարար, բայց և այնպես որոշ նախադրյալներ են տալիս մտածելու, որ լեռնաշխարհում խուրրիական տեղանուններն ու Հալաֆյան մշակույթի հուշարձանների գոյությունը արդյունք են մի կողմից Հայաստանի ու Հյուսիսային Միջագետքի բնիկների որոշակի խմբերի էթնիկական միասնության, մյուս կողմից՝ լեռնաշխարհի վաղ երկրագործների ու միջագետքյան ցեղերի միջև ժամանակին իրականացված տնտեսական, մշակութային ու փոխանակային կապերի։

Հայկական լեռնաշխարհում վաղ երկրագործական պղնձեքարեդարյան մշակույթի զարգացման կարևոր կենտրոններից մեկը եղել է Արարատյան դաշտը, որտեղ, ինչպես միշտ, այնպես էլ մ.թ.ա. VI—IV հազարամյակում խմորվել են լեռնաշխարհի տնտեսության ու հասարակական կյանքի առաջընթացի հիմնական գործոնները։

⁴⁶ R. H. Dyson and G. Young, The Solduz Valley. Iran: Pisdell Tepe, Antiquity, 1963, No 133, էջ 19—20.

⁴⁷ S. L. Lloyd, F. Safar, նշվ. աշխ.

⁴⁸ V. Openheim, նշվ. աշխ.

⁴⁹ A. Tobler, Excavations at Tepe Gawra. Philadelphia, 1950.

⁵⁰ A. A. Формозов, Неолит и энеолит Северо-Западного Кавказа в свете последних исследований, СА, 1964, № 3, էջ 8—20.

⁵¹ B. M. Массон, Энеолит Южных областей Средней Азии, 1962.

⁵² B. И. Сарияниди, Памятники позднего энеолита юго-восточной Туркмении, М., 1965.

⁵³ P. M. Мунчаев, Н. Я. Мерперт. Советская археологическая экспедиция в Ираке. ВАН, 1969, 9, стр. 96—104.

⁵⁴ Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Քարոսյան, նշվ. աշխ., էջ 60։

⁵⁵ Տե՛ս ՍՄՇՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի կազմած քարտեզի մակերև։